

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська Академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра культурології

Кваліфікаційна робота

освітньо-кваліфікаційний рівень — бакалавр

на тему: **«РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО СПРОТИВУ 1970-80-Х РР. У ВІДНОВЛЕННІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ»**

Виконала студентка 4-го року навчання,

Спеціальності

034 Культурологія

Ващук Анастасія Борисівна

Наукова керівниця: Лігус М.В.,

ст. викл., доктор філос. (PhD, філософія)

Рецензент: Кравченко Ю. М.

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою: _____

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2024 р.

Київ — 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. УКРАЇНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ КІНЦЯ 1970 — СЕРЕДИНИ 80-Х РОКІВ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ, ПОНЯТТЯ І ПЕРСОНАЛІЇ.....	7
I.1. Історико-культурні передумови українського руху опору.....	7
I.2. Специфіка феномену українського руху опору.....	14
РОЗДІЛ II. КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ 1970-1980-Х РОКІВ.....	22
II.1. Рух опору в українській культурі: форми та організаційна структура.....	2
II.2. Протестні об'єднання в українському русі опору.....	28
II.3. Середовища українського руху опору.....	35
ВИСНОВКИ.....	42
БІБЛІОГРАФІЯ	45 ЕЛЕКТРОННІ
РЕСУРСИ.....	48

ВСТУП

В українському науковому середовищі існує багато досліджень щодо ролі українського протестного руху 1960-х проти советської системи. Однак більшість праць фокусуються на шістдесятниках та дисидентах, зводячи протестний рух до відкритого політичного спротиву. У дослідженні спротиву 1970 — 1980-х років складається враження, що суспільство мало дуальний характер: була мала частина противників політичної советської системи та люди, котрі були її прибічниками. Та насправді українське суспільство мало набагато більше суспільно-політичних реакцій на советську владу, які проявлялися у різних формах культурного протестного спротиву.

Рух опору в Советському Союзі мав дві основні форми: відкритий політичний спротив дисидентського руху та індивідуальний або ж об'єднаний протестний чи напівпротестний спротив, котрий могли чинити пересічні громадяни на локальному рівні, вдаючись до більш безпечних способів спротиву. Другий вид спротиву був більш масовим та існував як у великих містах, так і в маленьких селах та містечках. Учасники протестного чи напівпротестного спротиву стали сполучною ланкою між дисидентами та українським суспільством. Об'єднання зусиль протестних рухів різних форм призвело до зміни сприйняття Советського Союзу великою частиною українського суспільства й переосмисленні становища України у ньому. У роботі ми аналізуємо роль різних форм протесту у відновленні незалежності України, що є майже не дослідженою темою в українській науці. Відповідно *актуальність* дипломної роботи зумовлена недостатньою увагою до індивідуального або ж об'єднаного протестного чи напівпротестного спротиву українців, а також важливістю висвітлення симбіозу обох видів спротиву та їхнього впливу на відновлення незалежності України.

Ступінь наукової розробки. Дослідженням протестних середовищ 1970 — середини 80-х років та їх ролі у відновленні незалежності займалися багато українських та західних науковців та науковиць. Серед них були й самі учасники українського руху опору 1970-80-х років, котрі документували важливі історико-культурні події. Серед них В'ячеслав Чорновіл, Світлана Кириченко, Іван Драч, Євген Сверстюк, Василь Овсієнко, Богдан Горинь, Надія Світлична, Микола Рябчук. Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк записали та видали розмови з українськими інтелектуалами про рух спротиву 1960-х років. Спогади про дисидентку Аллу Горську записав та видав Олексій Зарецький, який зокрема впорядкував та опублікував архів художниці.

Аналізували історико-культурне середовище 1970-80-х років дослідники Ярослав Грицак, Ольга Гнатюк, Сергій Плохій, Олесь Обертас, Георгій Касьянов, Роман Ключко. Віра Агеєва та Оксана Забужко є авторками есеїв, які описують історико-культурний контекст доби. Олександр Зінченко дослідив роль українського протестного руху у відновленні незалежності України. Радомир Мокрик проаналізував рух шістдесятників, який є важливим у контексті дослідження руху опору 1970-80-х років.

Дослідженням протестних середовищ займалися переважно вихідці протестних та напівпротестних організацій. Олесь Шевченко, котрий, будучи членом організації описав діяльність Українського культурологічного клубу. Діяльність Клубу Кавопивців задокументувала Зоя Борисюк, яка була його учасницею. Наталя Білоус, Лариса Довга, Віталій Михайловський, Наталя Старченко, Максим Яременко були учасниками редколегії, які зібрали та впорядкувала матеріал про засновницю Клубу Кавопивців — Наталю Яковенко.

Важливим емпіричним матеріалом для дослідження українського культурного спротиву стали проведені Ларисою Довгою аудіоінтерв'ю з

Мирославом Мариновичем, який описав свою участь в русі спротиву й власне середовище 1970-80-х років; з Ярославом Грицаком, котрий проаналізував львівські протестні середовища та субкультуру гіпі; з Наталею Яковенко, яка розповіла про заснування та діяльність Клубу Кавопивців. В контексті дослідження львівського спротиву в допомозі стало проведене інтерв'ю з Христиною Звіринською-Чабан, котра, крім того, надала доступ до закритих текстових матеріалів про художника Карла Звіринського.

Об'єктом дослідження є протестний рух в Україні 1970-1980-х рр.

Предметом дослідження є протестна діяльність учасників руху спротиву в контексті відновлення незалежності України.

Метою цієї роботи є розкрити роль українського протестного руху 1970-80-х років у відновленні незалежності України.

Означена мета зумовлює такі завдання:

— *встановити історико-культурні передумови українського руху опору 1970-1980-х років;*

— *проаналізувати специфіку українського руху опору 1970-1980-х років;*

— *охарактеризувати форми та організаційну структуру українського руху опору 1970-1980-х років;*

— *проаналізувати передумови об'єднання інакодумців у протестні організації;*

— *виокремити діяльність протестних організацій 1970-1980-х років;*

— *визначити роль протестного руху 1970-1980-х років різних форм у відновленні незалежності України;*

— *охарактеризувати осередки протестного руху.*

Методи дослідження. У роботі використаний метод історичної та соціальної контекстуалізації. Суть нашого методу полягає у дослідженні історично-культурного контексту України у складі СРСР. Використання

методу дозволило виявити специфіку й форми організаційної структури протестного руху та дослідити його роль у відновленні незалежності України.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, бібліографії та списку електронних джерел. У Першому розділі ми розглядаємо культурно-історичний контекст початку 1970 — кінця 1980-х років у ССРСР та місце у ключових постатей, аналізуємо причини українського культурного спротиву та досліджуємо специфіку феномену українського руху опору, зокрема розглядаємо найпопулярніші способи протесту та способи їх придушення советською владою. У другому розділі ми аналізуємо український рух опору, виокремлюємо його форми та організаційну структуру, визначаємо роль протестного руху у відновленні незалежності України. Досліджуємо причини об'єднання руху в опору напівпротестні та протестні організації, розглядаємо різні способи опору проти системи та аналізуємо середовища спротиву.

РОЗДІЛ І. УКРАЇНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ КІНЦЯ 1970 — СЕРЕДИНИ 80-Х РОКІВ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ, ПОНЯТТЯ І ПЕРСОНАЛІЇ.

Розділ І. 1. Історико-культурні передумови українського руху опору.

Початок 1970-х років був періодом пожвавлення культурного життя советської України, який супроводжувався активізацією репресій проти інакодумців: влада боролася з культурними діячами й митцями, які не підтримували офіційний советський канон, з інтелігенцією, яка відстоювала своє право на українськість, з творчою молоддю, котра не бажала жити за советськими правилами та з усіма, хто намагався змінити усталений тоталітарний порядок. У авторитарному советському суспільстві контроль влади здійснювався над усіма сферами життя. Майкл Кертис визначає головні складові тоталітарного советського суспільства, серед них контроль за особистим життям з метою насадження тоталітарного конформізму, встановлення загальних суспільних інтересів, обмеження альтернативної думки та придушення опозиції.¹ Усі ці ознаки мали місце в Советському Союзі. Та попри нещадні утиски й репресії українське суспільство продовжувало боротися проти системи та чинило спротив на різних рівнях та у різноманітний спосіб.

Дослідник Георгій Касьянов зазначає, що період до 1972 року характеризується «провінціалізацією» репресій, які відзначалися особливою безглуздістю.² За найменший прояв невдоволення советською системою можна було отримати ув'язнення. Так, 1970 року в Дніпропетровську за авторство «Листа творчої молоді Дніпропетровська»

¹ Curtis M. Totalitarianism. Transaction Books. 1987. P. 7-13.

² Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 — 80-х років. Київ: Либідь, 1995. С. 84.

на чотири з половиною роки було засуджено Івана Сокульського, а за розповсюдження того ж листа на два з половиною роки в Новомосковську засудили Миколу Кульчицького та Віктора Савченка.³ Подібні судові вироки були лише початком страшного періоду утисків 1972-73 років.

Однією з ключових подій, яка стала свідченням початку жорстокого придушення українського опору в 70-х роках ХХ століття стала смерть Алли Горської — художниці, яка малювала поза советським каноном, громадської діячки, котра викривала страшні злочини влади проти українців та дисидентки, котра стала символом боротьби проти режиму у 60-х роках. Передчуття погромів відчували багато інакодумців через безжалісні розправи влади з представниками руху опору та таємничі обставини смерті Алли Горської. Політична діячка, правозахисниця та шістдесятниця Світлана Кириченко згадує, як вона зі своїм чоловіком Юрієм Бадзем оголосили тост на новий 1972 рік: «”Хай буде нам добрим 72-й.” <...> Хотіли в те вірити. Але спокою на душі не було».⁴ Відчуття занепокоєння політичною ситуацією було у всього середовища українського спротиву.

У 1970-х роках влада активно знищувала історичні пам'ятки, які були важливим символами української історії. Це була боротьба з колективною культурно-національною пам'яттю. Так, у Львові 1971 року було зруйновано військовий меморіалу Українських Січових Стрільців на Янівському цвинтарі.⁵ Винищуючи колективну пам'ять та штучно маркуючи міський простір новими символами, влада штучно намагалася створити нову советську ідентичність. «Вигадана в кремлівських кабінетах пізньорадянської доби “нова історична спільність — радянський народ”

³ Там само. С. 84.

⁴ Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага: Спогади/перед. сл. Ю. Бадзя. Київ: Смолоскип, 2013. С. 40.

⁵ Мисюга Б. Львівське неофіційне мистецтво 1950-1980-х. Київ: Дукат, 2020. С. 100. URL: <http://archive-uu.com/storage/files/uulviv-1.pdf>

мала б послуговуватися російською мовою та пишатися символами російської державности <...>»⁶ Усі спроби винести у публічний простір ідеї, що суперечили б «новій історичній спільності» були придушені та репресовані, а найважливіші українські національно-культурні символи були знищені, знаходились під забороною згадування або ж невірно інтерпретувались советською владою.

На кінець 1971 року, після стількох різних сигналів про наближення репресій, в суспільстві укорінилося відчуття тривоги. 1972 року після усунення Петра Шелеста з посади першого секретаря ЦК КП України до влади приходять Юрій Щербицький. Зміна партійного керівництва стала початком одних з найсуворіших утисків часів Советського Союзу. Ідеологічний тиск на інакодумців набув нового розмаху та нагадував жорстокий терор 1937 року. Репресії та переслідування застосовувалися проти будь-яких антисоветських проявів, а відкриті утиски проти інакодумців стали показовим засобом залякування всього українського населення.

Початком погромів та репресій стала ув'язнена коляда кінця 1971 — початку 1972 року. 31 грудня 1971 року львівські та київські дисиденти організували спів традиційних українських колядок. У Києві участь у них брали художниця Людмила Семикіна, колишній керівник хору «Гомін» Леопольд Ященко, фізик Адам Рудчик, лікар Микола Плахотнюк, інженер Іван Русин та інші.⁷ Когорта цих людей є свідченням того, що спротив у Советському Союзі чинили не лише люди з культурного середовища, а й люди різних професій, котрі шанували українські традиції та хотіли вільно святкувати традиційні свята. У Львові участь у вертепі брали поет та прозаїк

⁶ Агеева В. За лаштунками імперії: збірка есеїв. Київ: Віхола, 2022. С. 324.

⁷ Інформаційне повідомлення Голови КГБ при Раді Міністрів УРСР Федорчука в ЦК КПУ. Про організацію груп для проведення колядок, керівників ватаг. Електронний архів визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/27659>

Ігор Калинець, письменниця та поетка Ірина Калинець, викладачка та перекладачка Раїса Мороз, мисткиня Стефанія Шабатура, поет Василь Стус та багато інших.⁸ Інакодумці водили коляду по помешканнях української інтелігенції Львова та Києва: відвідали літературознавицю Михайлину Коцюбинську, художника Карла Звіринського, письменника Бориса Антоненка-Давидовича, письменника Романа Іваничука та інших. Для усіх учасників дійства цей день запам'ятався особливо святково. Мирослав Маринович так згадує коляду: «Коли ми заходили в транспорт і співали колядки, зразу всі озиралися, усміхалися, в магазинах нам давали цукерки чи ще щось. Це сприймали, як дійсно велике свято».⁹ Підготовка до дійства була кропіткою й водночас дуже веселою: учасники коляди робили маски, репетували спів та вчили нові колядки зі щедрівками. Того року українські традиції об'єднали протестний рух зміг востаннє за усе майбутнє десятиліття: 1972 року багатьох учасників коляди заарештували.

1972 рік увійшов в українську історію під назвою «великий погром». «Кількість арештованих дисидентів у 1972-1973 роках за різними оцінками коливалася у межах 70-и — 100-а осіб», зазначає український історик Ярослав Грицак.¹⁰ Сваюля совєтської цензури, відкриті переслідування, заборона творити поза рамками соціалістичного реалізму, звільнення з роботи, погрози найближчим, профілактичні розмови — це перелік різноманітні форм репресій, які торкнулися усіх верств населення: від відкритих дисидентів до людей, які дозволяли собі участь у будь-яких антисовєтських акціях та не підтримували совєтську тоталітарну систему.

⁸ Спеціальне повідомлення Голови КГБ при Раді Міністрів УРСР Федорчука Першому секретарю ЦК КПУ Шелесту. Про особливості організації та проведення новорічних колядок дисидентами у Києві та Львові. Електронний архів визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/27661>

⁹ Аудіоінтерв'ю з Мирославом Мариновичем, проведене Ларисою Довгою.

¹⁰ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття: навч. посібник. Вид. 2-ге. Київ: Генеза, 2000. С. 209. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hrytsak_Yaroslav/Narys_istorii_Ukrainy/

Окрім боротьби з дисидентським рухом, влада починає знищувати українську видавничу справу: українська література активно заміщала російською. «Кількість книжок, яка видавалася наприкінці 1970-х років українською мовою, упала до рівня середини 1920-х років, тобто до рівня передня “українізації”».¹¹ Нищівна русифікація сприяла поширенню самвидаву — нелегальної літератури, яка виходила за рамки советських правил.

Після гучних погромів, репресій та заборон на все, що суперечило советській ідеології, українське суспільство поступово починає втрачати довіру до влади. «Ті, хто ще мав надії на порозуміння з владою, тепер остаточно зрозуміли: радянський режим прагне стерти в Україні все українське, з ним можна лише боротися».¹² Репресії 1970-х стали точкою відліку до повного зламу системи СРСР. Намагаючись зламати спротив, совети лише налаштували проти себе ще більшу частину населення. Наталя Яковенко описує другу половину 1970-х — першу половину 1980-х як найзадушливіші роки советської влади, «зрілої такої, яка вже гнити почала добре, та все одно на всьому тримала ось цей свій свинцевий палець».¹³ У цей період багато людей в СРСР побачили справжнє обличчя влади, яке значна частина українського суспільства зуміла пізнати завдяки розголосу дисидентів. Відверта брехня в медіа та величезна кількість замовчуваних фактів рано чи пізно впливали на зовні.

Погіршення економічної ситуації у 1980-х роках стало одним з найвагоміших чинників масового невдоволення політичною системою. Не усі були готові переосмислювати історико-культурне становище України в СРСР, але проблеми на економічному рівні були відчутними для усіх верств суспільства. Довгі черги, у яких можна було простояти цілий день,

¹¹ Там само. С. 212.

¹² Ключко Р. Як дисиденти боролися за незалежність України. Київ: Віхола, 2023. С. 110.

¹³ Аудіоінтерв'ю з Наталею Яковенко, проведене Ларисою Довгою.

дефіцит товарів та заміщення їх «нелегальною» продукцією з-за кордону (це руйнувало пропагандистську ідею про «загниваючий Захід»), проблеми із соціальним забезпеченням, зокрема із житлом, корупція та низька заробітня плата — усі ці чинники впливали на зміну суспільного настрою до керуючої влади.

У 1985 році настає період Перебудови, коли до влади приходять Михайло Горбачов. В СРСР цей період асоціюється з початком політики «демократизації» й загальної послабленості тоталітарного контролю, але в Українській Советській Соціалістичній Республіці ці процеси настали пізніше. «Горбачов радо жертвував “перебудовою” і “гласністю” в Україні заради збереження політичної стабільності у найбільшій неросійській республіці СРСР».¹⁴ Керівництво Советського Союзу завжди особливо пильно контролювали усі культурні процеси в Україні. За усю історію існування СРСР, коли українській інтелігенції дозволяли «розв’язати руки», або влада бодай трохи послаблювала тиск цензури та утисків, відбувалося пожвавлення української культурного життя, яке ставило під загрозу спокійне існування советської системи. З цієї причини процеси «послаблення» режиму доходили до України якомога пізніше або ж взагалі не допускалися.

Чорнобильська катастрофа 26 квітня 1986 року призвела до невідворотнього процесу «демократизації» та послаблення режиму. У період 1986-87 років хвиля Перебудови долинула до України. Тоді засудження політичного режиму стало всеохопним явищем українського суспільства: критику влади можна було почути та прочитати навіть в офіційних ЗМІ, а анекдоти, що висміювали владу стали найпоширенішим способом невдоволення.

¹⁴ Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття: навч. посібник. Вид. 2-ге. Київ: Генеза, 2000. С. 226. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hrytsak_Yaroslav/Narys_istorii_Ukrainy/

Чорнобильська катастрофа стала критичною точкою у підриві довіри до влади. «Чорнобиль дав старт українській незалежності»¹⁵ — пише українська письменниця, есеїстка та політична активістка Оксана Забужко, котра не змогла виїхати з Києва після катастрофи. Советська верхівка цинічно замовчувала наслідки аварії. Усього на п'ятий день після найстрашнішої техногенної катастрофи ХХ століття у Києві було проведено багатолюдну демонстрацію з нагоди Дня праці. З усвідомленням страшних наслідків для екології та здоров'я людини через вибух енергоблока, українське суспільство осягнуло повноту цинічності та жорстокості советської влади. «Чорнобильська катастрофа відкрила очі мільйонам українських громадян на колоніальне становище України».¹⁶ У кінцевому наслідку замовчування влади настільки масштабних наслідків стало вирішальним фактором зникненні суспільної атмосфери страху до влади. Як зазначає Олександр Зінченко, «СРСР міг існувати лише як імперія зла, тільки як імперія страху».¹⁷ Коли почав зникати страх, який був основою советської ідеології, система почала розпадатися.

Підкріплювали «ефект» Чорнобиля представники українського руху опору, які влаштовували політичні акції, поширювали різноманітну інформацію про несправедливо засуджених, займалися самвидавом й тамвидавом та іншими способами допомагали переосмислювати суспільно-політичну ситуацію в СРСР. Своїми діями представники спротиву показували українському суспільству справжнє обличчя Советського Союзу.

В період «Перебудови по-українськи» українська інтелігенція починає активно працювати над відновленням української видавничої

¹⁵ Забужко О. Планета полин: збірка есеїв. Київ: Комора, 2022. С. 344.

¹⁶ Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття: навч. посібник. Вид. 2-ге. Київ: Генеза, 2000. С. 226. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hrytsak_Yaroslav/Narys_istorii_Ukrainy/

¹⁷ Зінченко О. Як українці зруйнували імперію зла. Київ: Vivat, 2024. С. 447-448.

справи, дерусифікацією освіти та заповненням «білих плям». 1987 рік став початком процесу реабілітації несправедливо засуджених за політичними мотивами. На волю виходять Мирослав Маринович, Михайло Горинь, Попадюк Зорян та багато інших. Українське суспільство поступово починає дізнаватися про дисидентський рух як такий та його ключові ідеї не в советській інтерпретація, котра завжди намагалася дискредитувати рух опору.

Наприкінці 1980-х українці починають переосмислювати колоніальний досвід України у складі СРСР. Хибно вважати, що ці процеси розпочалися лише через прихід до влади Михайла Горбачова, якого часто вважають головним «винуватцем» розпаду Союзу. Як зазначає Євген Гринів у передмові до видання «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола: «Благодатний час для України, який розпочався 1985 року, а ще конкретніше — у 1988 р., був живлений нескореним духом В. Симоненка, В. Стуса, В. Марченка».¹⁸ Зрештою, зміни, що відбулися наприкінці 1980-х років були можливими завдяки непохитним учасникам протестного руху, які боролися із системою, всупереч утискам влади.

На кінець 1980-х років українське суспільство прагнуло змін і було до них готове. На це повпливало багато факторів, серед них і політичне керівництво та їхні помилки, котрі показували гнилість системи, і економічна криза, що торкнулася усіх, і «діри в залізній завісі», через які люди бачили, яким є насправді життя по той бік. Проте вирішальним фактором у зміні суспільної свідомості відіграв український рух опору, учасники котрого боролися проти тоталітарного укладу та відкривали очі на советську систему, у якій не було місця вільній Україні. Врешті, сукупність усіх цих чинників призвела до краху советської тоталітарної системи.

¹⁸ Чорновіл В. Лихо з розуму: збірка/перед. сл. Є. Гринів. Львів: Меморіал, 1991. С.10.

Розділ I. 2. Специфіка феномену українського руху опору.

Український рух опору був реакцією на життя в тоталітарній советській системі, котра мала чіткі рамки та обмежувала будь-який вихід за них. Було одне правило, яке дозволяла жити добре у такій системі — «не висовуватись» і робити те, що скажуть: творити за правилами, споживати пропагандистську інформацію, відвідувати демонстрації та інші офіційні події, здобувати освіту російською мовою та багато іншого.

«Советський человек» (ідею якого штучно сконструювали в кабінетах партійного керівництва) повинен сповідувати єдину правильну систему цінностей. Таким чином, намагаючись створити уніфікований механізм з чіткими тоталітарними правилами (що є дуже утопічною ідеєю) сама система призвела до утворення протестного руху. Людей, котрі не хотіли жити за тоталітарними правилами та виходили за рамки ідеології називали інакодумцями — ті, хто не погоджується з існуючою системою. Інакодумці різними способами чинили спротив советській системі, маючи на меті змінити її.

Одним зі способів боротьби із тоталітарною системою був самвидав, котрий виник на противагу офіційним ЗМІ, та став альтернативним джерелом інформації. Інформаційний простір в СРСР був просякнутий пропагандою, вище керівництво Советським Союзом мало на меті створити колективну тоталітарну свідомість. Як зазначає українська дослідниця Віра Агеева: «Позірно мирне співіснування імперської ідентичності та ідентичності колонізованих було можливим лише в умовах тоталітарного тиску й невсипущої цензури».¹⁹ Влада трансливала у суспільство єдину точку зору на події всередині країни та поза її межами. Самвидав, який був

¹⁹ Агеева В. За лаштунками імперії: збірка есеїв. Київ: Віхола, 2022. С. 324.

чи не найважливішим важелем українського руху опору, його створення та поширення стало одним з ключових виражень інакомислення в советському просторі. В умовах жорсткої цензури представники українського дисидентського руху таємно розповсюджували різноманітну літературу: альманахи, листівки, періодичні видання, різноманітні документи та інші тексти, що виходили поза рамки советської інформаційної пропаганди, зокрема, заборонену літературу західних авторів. Проти самвидаву влада СРСР вела активну боротьбу й карала усіх причетних до створення та поширення ув'язненням, а знайдені примірники текстів знищувала.

Одним з найяскравіших прикладів таємних видань є часопис «Український вісник», який виходив протягом 1970-1972-х років у Львові, та у 1987-1989-х роках у Києві. Автором та ідеологом журналу був відомий український дисидент, правозахисник В'ячеслав Чорновіл. Ідеєю часопису було поширення найрізноманітнішої альтернативної інформації: свідчення про переслідування дисидентів, хроніка українського руху опору, заборонені советською владою твори українських поетів та письменників, інформація про русифікацію освіти та побутову українофобію.²⁰ Процес створення журналу був надзвичайно складним та конспірологічним. До створення, розповсюдження та надання матеріалів до Українського вісника були причетні Олена Антонів, Алена Пашко, Ніна Строката, Михайло Косів, Надія Світлична, Миколи Плахотнюк, Оксана Мешко та Валентина Драбата, Валентин Мороз та інші.²¹ Варто зазначити, що аби повністю утаємничити процес створення журналу, люди, які розповсюджували вісник частіше за все навіть не знали, хто є автором та не володіли інформацією про інших причетних до справи. Навіть після арешту В'ячеслава Чорновола КГБ довго не могли довести причетність дисидента до видання вісника, оскільки 6-й номер часопису вийшов вже після

²⁰ Клочко Р. Як дисиденти боролися за незалежність України. Київ: Віхола, 2023. С. 85.

²¹ Там само. С. 86.

ув'язнення, що остаточно заплутало слідство.²² Така конспірація мала позитивний результат — причетні до самвидаву не могли видати один одного навіть попри страшні погрози, а через велику кількість причетних журнал видавався, навіть коли деякі учасники «виходили з гри».

Особливо жорстокими були репресії проти розповсюдження тамвидаву, який виходив за межі Советського Союзу та підривав його авторитет на Заході. Однією з найважливіших постатей, котра зробила величезний вклад у поширення тамвидаву є Петро Григоренко — дисидент, правозахисник та член-засновник Української Гельсінської Спілки.

Отримавши дозвіл на від'їзд за кордон на лікування, П. Григоренко відстоював дотримання гельсінської угоди державами-підписантами. «Якщо людей будуть і далі переслідувати за участь у гельсінському русі, то Захід мусить розірвати Гельсінські угоди». ²³ Завдяки П. Григоренку Захід отримував інформацію про порушення прав людини в Советському Союзі. Зокрема, Петро Григоренко та Надія Світлична — шістдесятниця, правозахисниця та журналістка, змогли налагодити різні канали розповсюдження інформації про утиски руху опору: видання «Вісник репресій в Україні» видавався англійською мовами, а матеріали видання трансливалися до України радіостанцією «Свобода».²⁴ Так дисиденти змогли транслювати інформацію про порушення прав людини на Заході та водночас розповідати про це ізольованому від правдивої інформації українському суспільству.

Ще одним з поширених способів спротиву проти системи було несанкціоноване вшанування пам'яті Тараса Шевченка 22 травня у річницю перепоховання Кобзаря. Молоді люди збиралися біля пам'ятника Шевченка, клали квіти та читали Шевченкові вірші. Подібні акції були

²² Там само. С. 89.

²³ Овсієнко В. Світло людей: монографія. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ: Кліо, 2018. С. 351.

²⁴ Там само. С. 351.

заборонені владою. У 1972 році спробу піднесення квітів до пам'ятника Тарасу Шевченка влада особливо контролювала. 22 травня 1972 року, за кілька місяців після хвилі арештів української інтелігенції, військові оточили парк навколо пам'ятника в Києві й витіснили людей, охочих до нього потрапити, у закладах вищої освіти керівництво попереджало студентів про відрахування з вишів, а керівники робочих установ погрожували звільненням за причетність до подій вшанування поета.²⁵ Керівництво СРСР вбачало загрозу у фігуруванні Т. Шевченка в українському просторі більш як через 100 років після смерті Кобзаря, котрий був головним символом боротьби за свободу України. Акт обмеження підносити квіти був заборною на українську колективну пам'ять. Це був відкритий намір Советського Союзу змінити самоідентифікацію українців на ідентичність штучно сконструйованого «советського человека».

Розуміючи, що повністю стерти Тараса Шевченка з пам'яті українців не вдасться, влада проводила офіційні події присвячені Кобзареві, на яких викривлювався справжній сенс творчості поета. Так Мирослав Маринович згадує один з офіційних Шевченківських вечорів у Київській філармонії: «Ми припускали, що це (вечір — ред.) буде знущенням з українства. Микола Шамота мав лекцію перед тим, суть якої зводилася до того, що найбільше шанував Тараса Шевченка Володимир Ілліч Ленін. <...> Потім почався концерт, під час якого виконували лише уривки з «Дневника» російською мовою». Совети часто виривали фрагменти української літератури з контексту і трансливали їх у своїй, вигідній для системи інтерпретації. Метою цього було насадити українцям комплекс меншовартості та переписати історію на свою користь.

²⁵ Там само. С. 213.

Серйозність, з якою влада ставилася до будь-яких неофіційних подій, причетних до вшанування Тараса Шевченка, показує інцидент 22 травня 1971 року. Того дня до пам'ятника молоді люди принесли квіти, обв'язані блакитною стрічкою з написом «150» жовтого кольору.²⁶ Того ж дня учасники акції читали вірші Шевченка, одним з декламантів був дисидент та політв'язень Анатолій Лупиніс, який прочитав вірш «Покритка» з закликом до боротьби.²⁷ А. Лупиніс вже був засуджений 1957 року за антисоветську агітацію, тому після звільнення знаходився під пильним наглядом КГБ. За декламацію Шевченкового вірша А. Лупиніса відправили на примусове психіатричне лікування до Дніпропетровської спецпсихлікарні.²⁸

Влада СРСР часто вдавалась до подібних методів для боротьби з інакодумством. Людей ізолювали у лікарнях, примусово змушували вживати психотропні препарати та вдавалися до травмуючих фізичних процедур, які завдавали шкоди здоров'ю людини. Від каральної психіатрії в СРСР постраждали Микола Плахотнюк, Василь Рубан, Борис Ковгар, Леонід Плющ, Михайло Якубівський, Василь Сірий, Ганна Михайленко та інші.²⁹ «Лупиноса накачували галоперидолом та іншими препаратами. <...> Анатолій побував у різних психлікарнях Радянського Союзу — від України до Казахстану, і лише 1983 року вийшов на свободу».³⁰ Після декількох років першого ув'язнення Анатолій Лупиніс вже ж пішов на заборонену владою акцію піднесення квітів. Влада Советського Союзу особливо жорстко розправлялася з людьми, котрі з першого разу не засвоювали урок КГБ та були готові чинити протест навіть після ув'язнення, катувань у відділках та будь-яких інших репресій. Така зухвалість неабияк дратувала

²⁶ Ключко Р. Як дисиденти боролись за незалежність України. Київ: Віхола, 2023. С. 79.

²⁷ Там само. С. 79.

²⁸ Там само. С. 80.

²⁹ Овсієнко В. Світло людей: монографія. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ: Кліо, 2018. С. 220.

³⁰ Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т.1. Україна. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. Ч.1. С. 404-405.

кагебешників, тому за одне прочитання вірша Тараса Шевченка Анатолій Лупиніс цілих 12 років піддавався примусовому психіатричному лікуванню і фізичним знущанням.

Так само суворо кагебісти розправлялися зі своїми «відщепенцями» — людьми, які були завербовані, але переходили на бік тих, на кого повинні писати доноси.³¹ Так советська влада жорстко розправилась з Борисом Ковгарем — працівником Музею народної архітектури та побуту України, котрий був завербований КГБ і повинен був слідкувати за шістдесятниками. Проте відбулось «перевербування» — ближче познайомившись з рухом шістдесятництва, сам Ковгар захопився діяльністю інакодумців та перейшов на їхній бік.³² Поплатився за зраду КГБ Борис Ковгар власною свободою та фізичним й ментальним здоров'ям — його на 10 років запроторили в психіатричну лікарню з особливо суворими умовами.

Ще одним способом залякати представників та представниць українського руху спротиву були погрози в сторону найближчих — родини інакодумців. Особливо «болючою точкою» були діти. КГБісти погрожували шістдесятниці та літературознавиці Михайліні Коцюбинській забрати дитину. Подружжю дисидентів Ігоря та Ірини Калинців грозилися позбавити батьківських прав та забрати семилітню доньку до дитбудинку.³³ Нерідко подібні погрози ставали реальністю: у Надії Світличної сина все ж дійсно забрали. Після вручення Н. Світличній ордену на арешт їй наказали написати заяву з вказаними іменами опікунів, яким передадуть сина. Проте жест з написанням заяви був лише способом налякати та морально зламати опозиційну людину, адже опікуна кагебісти призначили самі — ним став чоловік Надіїної сестри Марії, котрого вважали «благонадійним», через

³¹ Овсієнко В. Світло людей: монографія. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ: Кліо, 2018. С. 38.

³² Там само. С. 24-25.

³³ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 — 80-х років. Київ: Либідь, 1995. С. 126.

членство у партії.³⁴ Працівники Комітету державної безпеки ССРСР часто відзначалися особливою жорсткістю, яке владна верхівка лише потурала

Тоталітарна система мала на меті «зламати» людину, змінити її цінності та змусити жити за прописаними правилами, вдаючись до різноманітних жорстоких методів. Український рух спротиву виник як реакція на цю несправедливість. Проте якими б способами влада не намагалась залякати український протестного руху, все одно залишалися люди, котрі були готові продовжували боротьбу, віддаючи своє життя і здоров'я за можливість змінити систему. Були й ті, хто відступали від спротиву після безжалісного тиску КГБ. Хтось не хотів ставити під загрозу сім'ю чи своє життя, через що зовсім відмовлявся від протесту, частина людей відступала до більш безпечних методів спротиву. Мирослав Маринович згадує, як після піднесення квітів до пам'ятника Тараса Шевченка його не приймали на роботу, а коли майже згодилися взяти на престижне місце він подумав: «“Ну якщо мене візьмуть на роботу, мабуть, я наступного року 22 травня до пам'ятника Шевченка не піду”. <...> Немає святих людей і немає людей абсолютно сильних».³⁵ Советська система постійно намагалася зламати людину. Неймовірний тиск змушував боятися навіть найрадикальніших протестувальників. Для цих реакцій є місце в українській історії культури, оскільки учасники протестного руху були звичайними людьми, котрі мали право на страх. Хоч як не вчиняли представники руху опору, вони зробили вклад у зміну системи у міру своїх можливостей: покладаючи квіти до пам'ятника Тараса Шевченка, читаючи його вірші, видаючи чи поширюючи самвидав або тамвидав, чи відмовившись доносити, зачисливши себе до противників влади.

³⁴ Клочко Р. Як дисиденти боролись за незалежність України. Київ: Віхола, 2023. С. 103.

³⁵ Аудіоінтерв'ю з Мирославом Мариновичем, проведене Ларисою Довгою.

Розділ II. КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ 1970-1980-Х РОКІВ.

Розділ II.1. Рух опору в українській культурі: форми та організаційна структура.

Український рух опору тоталітарній системі 1970-80-х років набував різних форм: відкритий політичний протест, як от Гельсінська група, нелегальні таємні об'єднання, як Клуб Кавопивців та індивідуальний спротив на локальному рівні, що чинила, до прикладу, Ірина Стасів-Калинець, яка поширювала серед своїх учнів твори заборонених советською владою українських письменників.

Дисиденти відкрито протистояли тоталітарній системі та були ладні пожертвувати собою на користь великої мети. Такою була Алла Горська — художниця, громадська діячка, шістдесятниця та діячка правозахисного руху. Вона була однією з тих дисиденток, котра жертвувала власними інтересами на користь суспільного блага. За словами відомого британського теоретика культури Реймонда Вільямса, справжня радикальність полягає у тому, аби зробити надію практичною, а не відчай переконливим.³⁶ Алла Горська прагнула великої мети та щиро вірила, що її громадська діяльність може змінити свідомість обманутих та заляканих советським режимом людей, а отже, призвести до зміни усєї тоталітарної системи.

Знаковим у спротиві А. Горської стало виявлення місця масового поховання вбитих та закатованих НКВС у Биківні, які їй вдалось відшукати разом з Василем Симоненком та Лесем Танюком. Окрім цього Алла Горська поширювала самвидав, матеріально та морально допомагала родинам політв'язнів, творила всупереч советському канону, підтримувала

³⁶ Williams. R. The politics of nuclear disarmament. NLR, 1980. P. 118.

дисидентів на судових засіданнях та подавала офіційні листи-скарги в державні органи.³⁷ А. Горська надавала розголосу справам, які влада Союзу намагалась приховувати та замовчувати — вона робила те, чого боялися інші й через за свою сміливість поплатилася життям.

Влада приписувала смерть Алли Горської її свекру, який начебто після вбивства дисидентки сам вчинив самогубство. Проте близькі не вірили в офіційну версію смерті, серед них правозахисниця й шістдесятниця Надія Світлична та живописець і шістдесятник Опанас Заливаха. Окрім найближчих Алли Горської, київське коло дисидентів також не вірило в офіційну версію та висловлювали припущення, що вбивство було справою рук кагебешників. У 1970-80-х роках згадка про мисткиню була під негласною забороною влади.³⁸ Всупереч цьому пам'ять про Аллу Горську жила в дисидентському середовищі. «Якимось чином Алла постійно супроводжує мене. У кінці вісімдесятих в атмосфері Перебудови й відродження <...> у мене було таке враження, що поміж блакитно-жовтими прапорами я бачу яскравий спалах її волосся» — згадувала Михайлина Коцюбинська.³⁹ На той момент від смерті Алли Горської минуло вже понад 15 років, але її вплив на зміну тоталітарної системи та неоціненний вклад у суспільство досі залишився помітним.

Після смерті А. Горської копії її фотографії на пам'ять про спротив художниці розповсюджували серед інакодумців. «Одну з них друкували Аліса Забой та Володимир Прядка у своїй майстерні на вулиці Гоголівській».⁴⁰ Для представників дисидентського середовища було

³⁷ Зарецький О. Доля Алли Горської: джерела та стан досліджень. *Алла Горська. Душа українського шістдесятництва* / уряд. Л. Огнева. Київ: Смолоскип, 2015. С. 527.

³⁸ О. Зарецький. Алла Горська. Мисткиня у просторі тоталітаризму. Київ: Прометей, 2023. С. 14.

³⁹ Гнатюк О.Є., Бердиховська Б.О. Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами: збірка. Київ: Дух і Літера, 2004. С. 169-170.

⁴⁰ Зарецький О. Доля Алли Горської: джерела та стан досліджень. *Алла Горська. Душа українського шістдесятництва* / уряд. Л. Огнева. Київ: Смолоскип, 2015. С. 530.

важливо мати копію фотографії А. Горської, яка стала символом українського спротиву проти советської системи.

Дисиденти були готові боротися за зміну советської системи та за незалежність України, ставлячи під загрозу власне життя та безпеку своєї родини. Проте відкритими політичними інакодумцями були одиниці. Значну частину загального культурного спротиву в СРСР займали люди, які чинили спротив на локальному рівні. Когорту цих людей український дослідник Георгій Касьянов називає «незгодними».⁴¹ Українське слово «дисидент» походить від латинського «dissidens», що перекладається як «незгодний». І хоч поняттям «дисидент» зазвичай описують радикальних людей, які відкидаючи власні інтереси боролися за українську державність у будь-яку ціну, словом «незгодні» можна описати тих, хто не хотів миритися з системою та різними способами її заперечував. Середовище незгодних стали голосом тих, хто вже загинув за антисоветські погляди й тих, хто сидів у советських таборах.

Це були люди різних професій: учителі в школах, викладачі вищих навчальних закладів, актори кіно і театру, мовознавці, інженери, механіки та інші. Коло незгодних не обмежувалось певними професіями. Ті, хто були готові боротися знаходили різноманітні способи спротиву. Інколи це було лише засудження існуючої системи, яке не передбачало дій для створення нового порядку, але навіть відкрите чи приховане засудження було боротьбою, оскільки змогло посіяти в суспільстві зерно сумніву до влади та нормалізувати відкрите невдоволення. Для тоталітарного суспільства, що живе в страху це був вагомий крок, який в майбутньому посприяв розвалу тоталітарної системи.

Незгодним з системою був львівський художник, іконописець та педагог Карло Звіринський. У 1959 році за його ініціативи було створено

⁴¹ Касьянов Г. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960 — 80-х років. Київ: Либідь, 1995. С. 4.

Підпільну академію Звіринського — нелегальну школу для молодих людей, котрі за менторством К. Звіринського здобували всебічну освіту у сфері культури. І хоч з 1966 року Підпільна академія перестала діяти у початковій формі, коли студенти регулярно у визначений час збиралися на помешканні та по 2-3 години навчалися, львівський художник до кінця життя продовжував творити навколо себе середовище людей, котрих він навчав мислити поза советським каноном. Остання група, яку курував Карло Звіринський, була сформована у 1997 році, тобто в останній рік життя художника.

Карло Звіринський вбачав за потрібне завжди ділитися своїми знаннями з тими, хто їх потребує. Художник був відкритим до молодих людей — студентів у Львівському інституті декоративного та прикладного мистецтва, де пропрацював майже 30 років викладачем живопису. «Я бачив чого вчать студентів. Вчили їх недоброго, вчили не того, що треба. Якщо б вони пішли тією дорогою, їхній талант був би загублений, і також вони були б загублені як громадяни». ⁴² Так Карло Звіринський знайшов своє місце у спротиві советської системи. Він був не готовий до відкритого протесту, але знайшов способи впливу у тому, що йому добре вдавалося — у навчанні інших.

Карло Звіринський навчав студентів знань, якими сам блискуче володів: історія України, українська та світова література, зокрема рекомендував твори для домашнього прочитання, історія музики та філософії, релігія, історія мистецтва, візуальне мистецтво. ⁴³ «Виховував не художників, талант — це вже від Бога — скільки є. Виховував же в першу чергу громадян і культурних людей. Такий собі інтелектуальний спосіб

⁴² Звіринський К. Все моє малярство — то молитва: спогади, інтерв'ю, роздуми, статті / упорядник Х. Звіринська-Чабан. Львів: Манускрипт, 2017. С. 143.

⁴³ Там само. С. 147.

дисидентства в тоталітарній державі».⁴⁴ Карло Звіринський на своєму локальному рівні чинив спротив системі, його метою було створення альтернативи виховання «совєтського художника» та й «человека» взагалі. Осягнувши гуманітарні знання, які відрізнялися від прописаних норм, він під загрозою репресій ділився ними з іншими. «Я вважав, що кожна людина повинна була зайняти власну чітку поставу по відношенню до тої несправедливості. Не пасивно спостерігати, а якось протестувати, бути стурбованою...».⁴⁵ Його мета суперечила насаджений в совєтському суспільстві ідеології «маленького человека», котрий ні на що не впливає, бо львівський педагог та художник самотужки підпільно почав реформувати мистецьку систему освіти.

Через роботу у Львівському інституті декоративного та прикладного мистецтва Карло Звіринський змушений був подавати на виставки власні соцреалістичні роботи. Це була обов'язкова умова для викладача мистецтва, як і для будь-якого художника в ССРСР. Христина Звіринська-Чабан — дочка Карла Звіринського, яка займається виданням та відцифруванням спадщиною художника, так згадує один зі способів обійти систему: «Тато подавав пейзаж, там була я та сестра намальована під якоюсь яблунькою, і підпис: “Дівчата в колгоспному саді”».⁴⁶ Так робили багато художників в ССРСР, котрі не хотіли малювати в соцреалістичному каноні. Цього вимагала система, але люди знаходили способи обходити її правила.

Ще одним протестним виявом Карла Звіринського було те, що він не був членом Спілки художників. У часи ССРСР Спілка надавала художникам усі потрібні матеріали: пензлі, фарби, полотно, які не можна було придбати у вільному доступі. Натомість замість матеріального забезпечення

⁴⁴ Космолінська Н. Позаконь'юнктурність місячного сьйва, або спроба сакрального начерку образу К.Звіринського. Київ: Час, 1997. С. 11.

⁴⁵ Звіринський К. Все моє малярство — то молитва: спогади, інтерв'ю, роздуми, статті / упоряд. Х. Звіринська-Чабан. Львів: Манускрипт, 2017. С. 221.

⁴⁶ Інтерв'ю авторки з Христиною Звіринською-Чабан. 27.11.2023.

художник повинен був малювати в рамках соціалістичного реалізму. Спілка була способом контролю за інакомислення у творчості. Не хочеш малювати соцреалізм — не зможеш творити. Карло Звіринський зумів і тут обійти систему. Друзі та колеги львівського художника — Роман Сельський, Вітольд Монастирський, Роман Турин, Марія Сельська будучи членами Спілки, брали там матеріали для себе і віддавали їх Карлу Звіринському.⁴⁷ Складно було йти проти закам'янілої системи самому, люди допомагали один одному та трималися разом. «Малесенькій щопті» (так протестний рух називав поет, дисидент та політв'язень Василь Стус) вдавалося вистояти проти цілої могутньої системи.

Подібного протесту чинило чимало людей у Советському Союзі. Люди могли просто заперечувати та не приймати систему, висміювати її, йти проти правил та створювати власні. Шукаючи власних способів боротьби, люди на власному прикладі показували, що несправедливу тоталітарну систему можна змінити. «Незалежність опиралася на конкретних людей, які витримали окупаційний тиск і в найтяжчі часи нівечення нас як нації були живими носіями українського духу».⁴⁸ Незгодні, інколи навіть не усвідомлюючи, прискорювали розпад советської системи.

Поряд з середовищем незгодних стояли дисиденти, які всередині сформованої потужної тоталітарної машини змогли углядіти можливість змін. Їхня віра в перемогу над режимом була настільки сильною, що вони були ладні віддати своє життя лиш тільки задля ймовірності настання перемін. Вони сформували опозиційний рух до влади, своїм прикладом надихнувши на боротьбу незгодних. Дисидентський рух та локальний рух незгодних — це два середовища, котрі змогли змінити атмосферу в

⁴⁷ Інтерв'ю авторки з Христиною Звіринською-Чабан. 27.11.2023.

⁴⁸ Овсієнко В. Родина Могильних. Могильний Аттила. Київські контури: збірка. 3 вид., допов. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2023. С. 205.

українському суспільстві, що у кінцевому результаті призвело до відновлення незалежності України у 1991 році.

Розділ II. 2. Протестні об'єднання в українському русі опору.

Інакодумці часто існували в одних середовищах та об'єднувались у клуби, спілки чи інші неформальні організації. Маючи спільні цінності та інтереси, ці люди були порядком один для одного у задушливій тоталітарній системі. Середовище людей незгодних з системою часто називають «компанією друзів».⁴⁹ Це поняття на позначення шістдесятників вживає Сімоне Аттіліо Беллецца, але таку характеристику можна приписати й іншим борцям проти тоталітарної системи. Об'єднані протестні середовища ґрунтувалися на спільних інтересах та цінностях: Клуб Кавопивців об'єднувала любов до кави, гіпі — нонконформізм та бунт проти правил, Український культурологічний клуб — просвітницька мета розповісти українському суспільству те, що замовчує або приховує советська влада. Усі ці об'єднання незгодних із системою були дуже різними, але мали спільний початок — ненависть до советської системи та бажання жити не за її правилами.

Одним з київських неформальних об'єднань локального спротиву 1970-80-х років був Клуб Кавопивців (КК). Об'єднала молодих людей в Клуб українська історикня Наталя Миколаївна Яковенко, яка після закінчення навчання на львівському факультеті класичної філології повернулася до Києва. Переїнявши у Львові любов до кави, де в Україні кавова культура з'явилась першою, Наталя Яковенко передала її своїм київським колегам в Центральному державному історичному архіві УРСР. В архіві Наталя Миколаївна заснувала Клуб, де поєднала все, що любить і чого потребує — так виник Клуб Кавопивців — об'єднання молодих людей,

⁴⁹ Bellezza Simone Attilio. *The Shore of Expectations: A Cultural Study of the Shistdesiatnyky*. Edmonton; Toronto, 2019. P. 18

які поділяли любов до смачної кави та ненависть до советської тоталітарної системи.⁵⁰

Кавоклубники — так звалися учасники Клубу Кавопивців, були такою собі «компанією однодумців», котрі моли гостре почуття гумору та вміли посміятися з жорстокої советської системи. Як зазначає Наталя Яковенко, «Це був справді дуже дієвий засіб випустити з себе пару, не закипати».⁵¹ В Советському Союзі було неможливо жити поза системою. Тоталітарний режим був влаштований так, що кожен мав різними способами доводити свою «благонадійність». Це були й різноманітні пропагандистські буденні демонстрації, участь в яких була обов'язковою, й примус доносити на близьких, яких активно вербувало КГБ. Советське суспільство дуже влучно описує популярна в ті часи фраза: «Кто не с нами, тот против нас». Усі, хто намагалися жити поза тоталітарними правилами перетворювались у ворогів, з якими влада безжалісно розправлялася.

Неможливість вийти за рамки системи була причиною того, чому Клуб Кавопивців набув гумористичного характеру. Як зазначає одна з членкинь Клубу — Зоя Борисюк, Клуб вони сприймали чи то як гру, чи то як втечу від непривабливої дійсності.⁵² Учасники Клубу створили альтернативний світ, у якому зуміли зробити страшну і лякаючу систему — смішною.

Насамперед насмішка з ССРСР проявлялась в організації Клубу: вигадані титули та ранги для учасників, проведення спеціальних засідань, звітна доповідь та інша документація. Зоя Борисюк зазначає, що така

⁵⁰ Вашук А. Клуб Кавопивців як вияв протестного руху в Україні у 1970 — середині 80-х років: курсова робота. Київ: НаУКМА. 2023. С. 22.

⁵¹ Аудіоінтерв'ю з Наталею Яковенко, проведене Ларисою Довгою.

⁵² Борисюк З. З історії «Клубу кавопивців». *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. 2012. С. 80.

організація Клубу була глумливою пародією на офіційні радянські гасла, пропаганду у ЗМІ, збори ЦК та внутрішню документацію.⁵³

Кавоклубники вигадали спеціальні кавотитули та каворанги для кожного з учасників Клубу: Пан Архіваріус та Пан Протоколіст — люди, які відповідали за документування, Пан Скарбник — той, хто збирав гроші на купівлю кавового зерна, Пан Кавоваріус — той, хто готував каву, Пан Президент та просточлени. Титули були викривленням справжніх політичних посад в країні. Саркастичність кавоклубників ілюструється також правописом цих рангів — кожен з них (окрім просточленів) обов'язково повинен писатися з великої літери, аби продемонструвати надмірну велич чогось насправді неважливого.

Кавоклубники на кожне своє зібрання обирали девіз. 1978 року одне з засідань мало девіз «Прогресивна роль кави та цін на неї у підвищенні ефективності наукових досліджень у галузі гуманітарних наук».⁵⁴ Девізи обирали зазвичай довгі та пафосні, цим учасники Клубу Кавопивців висміювали офіційні назви советської документації.

Засідання мали порядок денний, якому кавоклубники чітко слідували. Зібрання з красномовною назвою «Чергові позачергові засідання» були насмішкою над офіційними партійними зборами. Кожна така «формальна» зустріч на засіданнях супроводжувалась обговоренням звітної доповіді, що мала назву «Скільки за скільки, чого і для чого випив КК у підзвітний рік». Доповідь була квінтесенцією усієї діяльності Клубу, її писала та зачитувала на зборах президентка Клубу — Наталя Яковенко. Як це часто бувало в протестних організаціях ССРСР, назва ніяк не ілюструвала справжній зміст. Насправді у звітній доповіді висміювалась реальна політична ситуація, яку кавопивці викривлювали та подавали кумедно і безглуздо.

⁵³ Борисюк З. З історії «Клубу кавопивців». *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. 2012. С. 84.

⁵⁴ Борисюк З. З історії «Клубу кавопивців». *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. 2012. С. 84.

Після проголошення доповіді учасники її обговорювали й «бурхливо схвалювали». Деякі засідання супроводжувалися дискусіями, як це сталося 1979 року. Дискусія мала офіційну задокументовану назву «Проблема економічної доцільності й відносної безперервності миття кавочар в аспекті спонтанного чергування».⁵⁵ Буденні та повсякденні справи, до прикладу миття посуду після пиття кави, ставали для учасників сакральним процесом. Через надання таким простим речам офіціозу вони ставали смішними та кумедними. Різноманітні гумористичні прийоми були насмішкою з Советського Союзу. У Клубі Кавопивців висміювання було способом критики тогочасної системи, яку учасники в силу своєї сміливості заперечували.

Дуже відмінним від багатьох інших протестних та напівпротестних середовищ були гіпі. Рух гіпі в Україні з'являється значно пізніше, аніж на Заході. Ярослав Грицак пояснює це тим, що ця субкультура нерозривно пов'язана із західною рок-музикою, яка почала проникати через «залізну завісу» за допомогою короткохвильового радіо лише наприкінці 1960-х — початку 70-х років.⁵⁶ Активний період субкультури припав на 70-і роки. Українські гіпі дуже відрізнялися від західних через відсутність важливих елементів руху:

1. Представники субкультури не могли повністю існувати поза системою, оскільки в тоталітарному середовищі повний вихід за межі правил неможливий;
2. В культурі гіпі не було культу наркотиків;
3. Гіпі не жили в комунах і не практикували «вільне кохання»;
4. Субкультура не витворила свого літературного руху;

⁵⁵ Борисюк З. З історії «Клубу кавопивців». *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. 2012. С. 85.

⁵⁶ Аудіоінтерв'ю з Ярославом Грицаком, проведене Ларисою Довгою.

З огляду на відсутність цих важливих для руху елементів, українські представники гіпі-культури називають свою діяльність лише наслідуванням західної субкультури.⁵⁷ Проте життя в тоталітарному середовищі надало рухові унікальних ознак. Гіпі уникали участі в будь-яких офіційних подіях СРСР — відвідування демонстрацій та суботників, наркотики вони заміняли слабоалкогольними напоями, а на своїх зібраннях слухали західні музичні радіохвилі, де знайомились з творчістю Pink Floyd, The Doors, The Beatles та польської рок-сцени, оскільки радіохвилі ловили переважно з Польщі.⁵⁸ У советській системі гіпі все ж вдалося бути нонконформістами. Серед натовпу гіпі було видно одразу: вони носили довге волосся, на руках були фенічки, комусь навіть вдавалося дістати джинси, інші ж намагалися імітувати джинс, фарбуючи штани у синій колір. Через зовнішній вигляд гіпі постійно мали проблеми з міліцією, а у школах їх постійно викликали на профілактичні розмови.

Українські гіпі виробили свій спосіб життя, котрий був не схожий ні на який інший в Советському Союзі. Попри життя в системі, вони зуміли вийти за межі правил. «Той хто слухав Pink Floyd не міг вступити в комуністичну партію, рівень слухання цієї музики диктував тобі нонконформізм. Ти міг це зробити, але ти знав, що це зрада самого себе».⁵⁹ Рух гіпі створив свою альтернативну систему життя в системі, цим самим показавши, що бути інакшим в Советському Союзі можливо. Гіпі не боролися за незалежність України, як це робили дисиденти, але самовиражаючись виборювали право на внутрішню свободу.

Гіпі були відмінними від усіх протестних та напівпротестних середовищ, але навіть спільні за інтересами та політичними поглядами організації не гуртувалися разом. Компанії людей часто не пересікалися між

⁵⁷ Інтерв'ю з Олександром Фещуком. Київ: журнал «Потоп», 2022. С. 17.

⁵⁸ Аудіоінтерв'ю з Ярославом Грицаком, проведене Ларисою Довгою.

⁵⁹ Там само.

собою через суспільну атмосферу страху та боязнь ділитися своїми «антисоветськими» поглядами не з найближчим оточенням.⁶⁰ В СРСР панувала атмосфера конспірації. Так було аж до початку періоду Перебудови, допоки в українському суспільстві не розпочалися процеси демократизації. Тоді з'являється явище відкритих середовищ, у котрі можна потрапити маючи спільні суспільно-політичні погляди.

Так у другій половині 1980-х років в Советському просторі з'являються організації, об'єднання, клуби та гуртків за інтересами, які набувають відкритих громадсько-політичних ознак. Однією з громадських організацій, що з'явилася в Україні у період Перебудови був Український культурологічний клуб (УКК) — об'єднання молодих людей (переважно політв'язнів), учасники якого займалися громадсько-політичною діяльністю та поширенням важливої інформації про різноманітні суспільно-політичні явища, що замовчувалися советською владою. Так 6 серпня 1987 року Український культурологічний клуб під приводом зібрання комсомольської організації влаштував свою першу публічну дискусію під назвою «Українська культура: міфи та реальність», у якій учасники клубу порушили проблеми церковних утисків, свободи слова та подій Голодомору 1932-33 років, будь-які обговорення щодо якого особливо жорстоко каралися в СРСР.⁶¹

Ініціаторами створення клубу були Сергій Набока, Леонід Мілявський, Інна Чернявська, Лариса Лохвицька, Ольга Гейко-Матусевич, Вадим Галиновський, Ірина Альтер, Олександр Карабчієвський, Володимир Федько.⁶² Проте Український культурологічний клуб був відкритою організацією, тож відвідувати події та брати участь у дискусіях міг будь-хто з охочих. На дискусії найчастіше приходили переважно молоді

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Овсієнко В. Світло людей: монографія. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ: Кліо, 2018. С. 399.

⁶² Там само. С. 399.

студенти київських вищих навчальних закладів. Доступність була однією з надважливих засад Клубу, який мав на меті ознайомити якомога більшу частину українського суспільства з альтернативною інформацією.

Учасники організації обрали назву «Український культурологічний клуб», адже це зовсім не звучало загрозово для Советського Союзу, хоча теми, які порушував клуб, насправді були дуже «антисовєтськими». У статуті організації було вказано: «Український культурологічний клуб є творчим любительським об'єднанням, створеним на основі громадської самодіяльності, спільних інтересів та індивідуального членства учасників з метою задоволення духовних запитів у сфері вивчення й поширення української культури...». ⁶³ Одним із завдань, які перед собою поставили культурологи, була освітньо-просвітницька діяльність. Учасники клубу розкривали «білі плями» української історії, зокрема говорили про діяльність важливих політичних фігур, таких як Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Симон Петлюра та інші. ⁶⁴ У своїй діяльності культурологи порушували питання русифікації освіти, неправомірних репресій та утисків дисидентів, знайомили публіку з «прихованою» літературою, що виходила поза советський канон. У клубі читали, декламували та обговорювали творчість Тараса Шевченка, Василя Стуса, Миколи Хвильового, Валер'яна Підмогильного та інших. ⁶⁵

Культурологи також опікувались збереженням українських історичних пам'яток. 4 жовтня 1987 року учасники УКК надіслали лист до органів влади, у якому виступили проти будівництва їдалень Вищого політичного військового училища на території Київської братської школи

⁶³ Шевченко О. Статут Українського культурологічного клубу // Київська весна. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2005.

⁶⁴ Гайдаєнко І. Український культурологічний клуб як один зі складових молодіжного руху в Україні в другій половині 80-х років ХХ ст. *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. 2014. № 35. С. 252.

⁶⁵ Там само. С. 252.

та Києво-Могилянської академії.⁶⁶ Таким чином члени Українського культурологічного клубу мали не лише просвітницьку мету, але й домагалися суспільних змін власними діями.

Ще однією гострою темою, що порушувалась у клубі була Чорнобильська катастрофа 26 квітня 1986 року та її наслідки для екології та здоров'я людини. На другу річницю техногенної катастрофи культурологи влаштували несанкціонований мітинг, на якому виступали з різноманітними екологічними гаслами «Геть АЕС з України», «УКК – за без'ядерну Україну», «Кожному — персональний дозиметр» та інші.⁶⁷ Український культурологічний клуб зумів винести в суспільний дискурс важливі теми, які допомагали переосмислити становище України в советській системі. Відкритість Клубу надавала культурологічним обговоренням широкого розголосу, через що поступово змінювала загальні настрої українського суспільства.

Український рух спротиву часто об'єднувався у різноманітні протестні чи напівпротестні середовища. Разом було легше боротися проти советської тоталітарної системи. Згуртування дарувало відчуття спільності та взаєморозуміння, котре було необхідним у гнітючій атмосфері Советського Союзу.

Розділ II. 3. Середовища українського руху опору.

Український культурний спротив в Советському Союзі гуртувався в різних містах України. Основним осередком культурного спротиву 1970-80-х років проти тоталітарної системи стало місто Київ. Євген Сверстюк зауважує, що культурна інтелігенція, яка різними способами заперечувала і/чи боролася з системою «збиралися в благословенному Києві, який змалку

⁶⁶ Там само. С. 252.

⁶⁷ Там само. С. 253.

багатьом марився»⁶⁸. Так до Києва зі Льова у пошуках однодумства у середині 1970-х років переїхав правозахисник, дисидент та політв'язень Мирослав Маринович. М. Маринович так згадує свої враження про Київ у травні 1972 року, коли він ще приїздив сюди гостем: «Коли я прийшов до метро «Більшовик» я побачив море людей у вишиванках. <...> Я був такий натхненний, поїхав з ними (з хором “Гомін” — ред.) на схили Дніпра, потім на пікнік, співали українських пісень, це було для мене свято. Я вже просто прикипів серцем до цього українського Києва...».⁶⁹ Київ був центром спротиву проти советської системи, тут гуртувалися найрізноманітніші середовища. Люди їхали сюди їхали за політичним однодумством і віднаходили його в різних колах: на роботі, в університеті, просто відвідуючи кав'ярні чи кафе.

Велика кількість середовищ «незгодних» були й у Львові. Історикиня Наталя Яковенко навпаки згадує, що по приїзду до Києва відчувала себе самотньою у своїх політичних поглядах. Н. Яковенко мала середовище однодумців на своєму факультеті класичної філології у Львівському університеті. Класичне відділення університету було невеличке, група складалася усього з 6-х людей, котрі в процесі спільного навчання дуже швидко здружилися.⁷⁰ Усі, окрім Наталі Яковенко були родом з Галичини та мали спільну ненависть до Советського Союзу через події вересня 1939 року, коли советська влада зайшла до Львова — спільний ворог об'єднав молодих людей.

Ще одним середовищем незгодних у Львові були гіпі, субкультура котрих була яскраво представлена саме тут через близькість до Заходу. Крізь діри в залізній завісі західна культура поступово просочувалась до

⁶⁸ Сверстюк Є. О. Блудні сини України: збірка. Київ: Пам'ятки України, 1993. С. 25.

⁶⁹ Аудіоінтерв'ю з Мирославом Мариновичем, проведене Ларисою Довгою.

⁷⁰ Аудіоінтерв'ю з Наталею Яковенко, проведене Ларисою Довгою.

Львова, робивши місто унікальним у советському просторі. Тут з'являлися перші джинси, радіопрогравачі, рок-диски та жувальні гумки.

Осередками руху незгодних були й інші українські міста: Дніпро, Харків, Одеса та інші. Проте спротив проти ССРСР не обмежувався великими містами, у кожному великому чи маленькому місті України були люди, котрі були проти советської системи. Ці люди могли чинити спротив самотужки, не об'єднуючись у групи.

Оскільки інакодумство було явищем небезпечним в ССРСР, за «політично неблагонадійними» постійно велося стеження, тому незгодні з системою не могли відкрито спілкуватися в будь-якому публічному місці. Люди гуртувалися навколо перевірених місць — це могли бути кафе, ресторани, кав'ярні, місце роботи, приватні помешкання та навіть закинуті будівлі. Головним критеріями була довіра до середовища людей навколо й «товсті стіни» — можливість усамітнитись та бути певним, що розмову не почують сторонні.

Учасники та учасниці Клуб Кавопивців задля виголошення промов та гамірного глузування над політичною ситуацією в Советському Союзі приходили в кафе «Млин», де була можливість засідати в приватній кімнаті, закритій від публічної зали.⁷¹ Крім усамітнення до смаку це місце припало учасникам завдяки довгому столу, на якому можна було розкласти усі написані, намальовані та іншими креативними способами виготовлені матеріали Клубу.

У Львівському мистецькому середовищі було досить популярним збиратися у закладах харчування, а особливо у кав'ярнях, у яких окрім кави часто подавали й алкогольні напої. Львів був містом, у якому вперше на території України почали з'являтися кавові автомати, що й стало причиною зародження кавової культури саме тут. Місцем сховку для мистецького

⁷¹ Там само.

середовища Львову 1970-80-х років стала кав'ярня «Нектар», що знаходилась на вулиці Саксаганській, поряд з Художнім інститутом. Як згадує Ярослав Грицак «Там була своя культура, туди йшлося більше, аніж за кавою. Інших побачити, бо це було своє місце». ⁷² У «Нектарі» шукали одностудства у мистецьких поглядах, дозвілля там проводила переважно мистецька богема: художники та архітектори, а сидіти в кав'ярні означало бути причетним до елітарного середовища.

У Львові осередком зібрань гіпі стали дуже нестандартні, але цілком зрозумілі для руху гіпі місця: Личаківський цвинтар та Святий Сад. Причиною такого вибору була ізольованість цих місць від сторонніх людей. Кладовище — тихе та безлюдне місце, Святий Сад — територія закинутого монастиря Кармелітів Босих, який «по іронії був навпроти комуністичної партії» — згадує Ярослав Грицак. ⁷³ Святий Сад знаходився біля Школи №8, учні якої й стали частиною субкультури гіпі. Все почалося з прогулювання уроків — молоді люди шукали спокійного місця, де їх не побачать вчителі. Так почалося формування одного з середовищ гіпі у Львові. Гіпі ховалися у Святому Саду і слухали там музику. Радіотехніка у 1970-х була рідкісним явищем, тому хтось один приносив його з собою і цим самим формував навколо себе середовище спільників.

В період Перебудови певні протестні середовища мали можливість збиратися у відкритих громадських місцях, принаймні допоки керівництво Советського Союзу не усвідомлювало небезпеки подібних зібрань. Український культурологічний клуб під час перших засідань збирався в клубі-кафе «Любава» та у молодіжному залі «Сучасник». ⁷⁴ Культурологи могли працювати в такому відкритому та публічному місці, оскільки за назвою «Український культурологічний клуб» об'єднання не виглядало для

⁷² Аудіоінтерв'ю з Ярославом Грицаком, проведене Ларисою Довгою.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Овсієнко В. Світло людей: монографія. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ: Кліо, 2018. С. 399.

КГБістів як небезпечна політична чи громадська організація — звучить, як таке собі звичайне зібрання культурологів.

Перший час на УКК серйозного тиску з боку влади ще не було, але після усвідомлення загрози, який несе клуб для авторитету совєтської влади, кагебісти намагались всіляко обмежити діяльність інакодумців. У жовтні 1987 року після виходу статті «Театр тіней, або Що криється за лаштунками так званого Українського культурологічного клубу» в газеті «Вечірній Київ», у якій критикували УКК, зібранню культурологів почали відмовляти в наданні приміщень.⁷⁵ І хоч Клуб частково втратив можливість проведення дискусій у громадських просторах, критика діяльності клубу зробила його впізнаваним, через що зацікавленість до клубу серед української молоді значно зросла.

Учасники клубу перемістили свої зібрання до приватних помешкань та просто неба на вулицях Києва. У теплий період культурологи проводили зустрічі на пляжі біля Дніпра та у Гідропарку, аж поки 1988 року Дмитро Федорів — колишній хореограф «Гомону», не згодився приймати Клуб у себе у квартирі на вулиці Олегівській, 10, що на Подолі.⁷⁶ Надати своє помешкання Клубові, отримуючи погрози від КГБ було неймовірно сміливим та відважним рішенням. Дмитро Федорів пережив декілька нападів та незліченну кількість візитів подільської міліції, яка намагалась залякати господаря, але чоловік таки не відступився від ідеї зробити свій будинок місцем прихистку Українського культурологічного клубу, а згодом і Української Гельсінської Спілки.⁷⁷ Так через сміливість одного відважного чоловіка, місце для провадження спротиву знайшли десятки дисидентів.

⁷⁵ Там само. С. 399-400.

⁷⁶ Там само. С. 400.

⁷⁷ Там само. С. 400.

Найбільш популярним місцем зібрань серед усіх інакодумців було приватне помешкання. Часто це були власні квартири або квартири близьких друзів чи родичів. Та навіть у цих приватних просторах інакодумці не мали відчуття повного усамітнення та спокою. У будь-який момент до квартири могли завітати небажані гості — кагебісти. Так одного дня під час обшуку Івана Світличного до нього зайшов у гості Іван Дзюба, який з собою приніс примірник самвидаву.⁷⁸ Подібні незручні ситуації часто траплялися з представниками спротиву. «Кагебісти відразу ж накинулися на мене, обшукали, а коли побачили нелегальну літературу, їхні обличчя засяяли від щастя» — пригадує той день Іван Дзюба.⁷⁹ Раптові візити кагебешників були поширеним явищем. За середовищами спротиву постійно наглядало КГБ. Такі умови змушували незгодних підлаштовуватися та вигадувати різноманітні креативи: дисиденти ховали заборонені книжки та навіть вигадували власні шифри для розмов, якщо раптом у квартирі залишили прослушку.

Помешкання художника Карла Звіринського також було місцем спротиву системі. Художник нерідко приводив додому студентів або інших людей, котрі хотіли чогось навчитися. Заходили друзі та колеги, з якими К. Звіринський говорив про мистецтво, а на Різдво до родини щороку заходили колядувати. За помешканням Карла Звіринського також стежили. Через це у будинку з'явилася власна система розпізнавання «чужих»: якщо приходив хтось зі своїх, він повинен був задзвонити у дзвінок «два по два», якщо ритм дзвінку був інакшим — йдуть чужі. Особливо пильним був контроль 1972 року. Христина Звіринська-Чабан згадує, що у той період ще малою дитиною не розуміла, чому тато перебирає бібліотеку, якісь речі спаковує та вивозить до села, але відчувала, що в домі панує атмосфера

⁷⁸ Клочко Р. Як дисиденти боролись за незалежність України. Київ: Віхола, 2023. С. 99.

⁷⁹ Гнатюк О., Бердиховська Б. Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами: збірка. Київ: Дух і Література, 2004. С. 139.

занепокоєння.⁸⁰ Тоді ставлення до запрошення додому стали ще більш серйозним. Просто так до помешкання будь-хто не міг потрапити. Христина Звіринська-Чабан згадує: «До нас додому то лише по чийсь рекомендації можна було прийти».⁸¹ Український рух спротиву постійно знаходився у стані тривоги за себе та свою родину, тому інакодумцям часто доводилось вигадувати різноманітні системи шифрів.

Підсумовуючи, варто зазначити, що умови життя в тоталітарній системі Советського Союзу вимушували учасників протестного руху шукати спокійних середовищ, де можна обмінюватись думками щодо суспільно-політичної ситуації, творити мистецтво поза законом, слухати західні радіостанції чи просто відкрито спілкуватися з друзями без страху, що тебе почують не ті люди. Такими середовищами ставали заклади громадського харчування, закинуті будівлі, приватні квартири, віддалені від людей місця на природі, університети, а в часи Перебудови навіть відкриті громадські простори. Середовищами спротиву могли ставати будь-які міста та містечка України, але основними були Київ та Львів, до яких інакодумці цілеспрямовано приїжджали за пошуком однодумства та спорідненості.

⁸⁰ Інтерв'ю авторки з Христіною Звіринською-Чабан. 27.11.2023.

⁸¹ Там само.

ВИСНОВКИ

У нашій кваліфікаційній роботі, яка присвячена визначенню ролі українського культурного спротиву 1970-80-х рр. у відновленні незалежності України, ми змогли досягти поставленої мети та виконали усі окреслені завдання. Підсумуємо результати нашої роботи детальніше.

Аналізуючи історико-культурний контекст України 1970-80-х років ми встановили, що в культурному середовищі такі суспільно-політичні явища, як репресивна політика партійного керівництва, погіршення соціально-економічної ситуації та замовчування реальних наслідків Чорнобильської катастрофи посприяли появі різних форм протесту проти советської тоталітарної системи. Попри жорстокі утиски й репресії проти «незгодних» (за Г. Касьяновим) в СРСР протестний рух прогресував упродовж усіх періодів його існування.

Проаналізувавши специфіку українського руху опору ми визначили, що в Україні у 1970-80-х, попри утиски та репресії, сформувалося протестне середовище, яке об'єднало прихильників різних форм культурного спротиву. Поширення самвидаву й тамвидаву та піднесення квітів до пам'ятника Тараса Шевченку були одними з найпопулярніших способів боротьби із системою, котрі існували на різних рівнях руху опору.

Охарактеризувавши форми та організаційну структуру українського руху опору, ми встановили, що протестний рух різноманітними способами протидіяв тоталітарній советській системі. Однією з форм руху опору був дисидентський політичний спротив, учасники якого відкрито виявляли невдоволення системою та радикальними способами намагалися змінити її уклад. Представницею дисидентського руху були Алла Горська та В'ячеслав Чорновіл, які відкрито засуджували тоталітарний лад. Був і закритий напівпротестний та протестний спротив, учасники котрого чинили опір в обережний спосіб, інколи просто виявляючи невдоволення

соціально-політичною ситуацією. Представником такого спротиву був Карло Звіринський, котрий таємно провадив альтернативну освіту у сфері культури.

У роботі визначено, що найчисельнішою когортою спротиву були представники закритого напівпротестного та протестного опору, котрі шукали способів боротьби із системою на локальному рівні: викладаючи в університеті чи школі, працюючи в історичному архіві чи малюючи поза соцреалістичним каноном вони знаходили свої зони впливу на систему.

Досліджуючи протестний рух 1970-80-х років, ми визначили, що інакодумці діяли індивідуально або ж об'єднувались у різноманітні організації. Незгодні створювали середовища за спільними інтересами через потребу відчувати суспільно-політичну спорідненість.

Виокремивши діяльність напівпротестних та протестних середовищ, ми виявили, що кожна з них відіграла унікальну роль у зміні суспільної свідомості українців. Клуб Кавопивців висміював Советську Систему, принижуючи та показуючи її справжнє обличчя. Український культурологічний клуб проводив відкриті дискусії на важливі соціально-політичні теми, завдяки чому багато українців дізналися про замовчувані Советським Союзом явища. Нонконформістська субкультура гіпі на своєму прикладі показувала, що навіть в тоталітарній системі існують способи виходу за її межі.

Досліджуючи протестний рух, ми охарактеризували його середовище. Ми встановили, що інакодумці шукали безпечних місць для провадження своєї діяльності. Ними ставали приватні помешкання, як це було у Карла Звіринського; громадські простори, як клуб-кафе «Любава» для Українського культурологічного клубу; кав'ярні, як кафе «Нектар» для мистецького середовища Льова; місце роботи, як Центральний державний історичний архів для Клубу Кавопивців та ін.

Визначаючи роль протестного руху у відновленні незалежності України, ми виявили, що український культурний спротив відіграв вирішальну роль у відновленні незалежності України. Представники руху опору допомогли українському суспільству усвідомити колоніальне становище України в Советському Союзі. Вони показали різноманітні шляхи зміни тоталітарної системи. Учасники руху опору по-різному сприяли зламу советської системи й, хоч вклад представників різних форм спротиву у розпад Советського Союзу різний, але саме синергія протестних рухів змінила колективний світогляд українців та уможливила відновлення державності України у 1991 році. Незалежність України не була випадковістю, до її відновлення доклалися дисиденти, які відсиділи строк у советських в'язницях або загинули за свою державу та люди, котрі будучи на свободі змінювали атмосферу в суспільстві.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Агеєва В. За лаштунками імперії: збірка есеїв. Київ: Віхола, 2022. 360 с.
2. Алла Горська. Душа українського шістдесятництва / упоряд. Л. Огнева. Київ: Смолоскип, 2015. 712 с.
3. Борисюк З. З історії «Клубу кавопивців». *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. 2012. С. 79-92.
4. Ващук А. Клуб Кавопивців як вияв протестного руху в Україні у 1970 — середині 80-х років: курсова робота. Київ: НаУКМА. 2023. 42 с.
5. Гайдаєнко І. Український культурологічний клуб як один зі складових молодіжного руху в Україні в другій половині 80-х років ХХ ст. *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. 2014. 256 с.
6. Гнатюк О.Є., Бердиховська Б.О. Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами: збірка. Київ: Дух і Література, 2004. 320 с.
7. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття: навч. посібник. Вид. 2-ге. Київ: Генеза, 2000. 360 с. URL:
https://chtyvo.org.ua/authors/Hrytsak_Yaroslav/Narys_istorii_Ukrainy/
(дата звернення 25.05.2024)
8. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? Наукові записки. Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. 276 с.
9. Забужко О. Планета полин: збірка есеїв. Київ: Комора, 2022. С. 384.
10. Зарецький О. Мисткиня у просторі тоталітаризму – Прометей, 2023. 432 с.

11. Звіринський К. Все моє малярство — то молитва: спогади, інтерв'ю, роздуми, статті / упорядник Х. Звіринська-Чабан. Львів: Манускрипт, 2017. 320 с.
12. Зінченко О. Як українці зруйнували імперію зла. Київ: Vivat, 2024. 560 с.
13. Каганов Ю. Молодь: потенціал спротиву і державний контроль. Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси: монографія, за ред. В. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. 959 с.
14. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 — 80-х років. Київ: Либідь, 1995. 224 с. Київ: КМ Academia, 1998. 276 с.
15. Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага: Спогади/перед. сл. Ю. Бадзя. Київ: Смолоскип, 2013. С. 920.
16. Клочко Р. Як дисиденти боролися за незалежність України. Київ: Віхола, 2023. 288 с.
17. Космолінська Н. Позакон'юнктурність місячного сяйва, або спроба сакрального начерку образу К. Звіринського. Київ: Час, 1997.
18. Коцюбинська М. Доброокий. Спогади про Івана Світличного. Київ: Час, 1998. 573 с.
19. Мисюга Б. Львівське неофіційне мистецтво 1950-1980-х. Київ: Дукат, 2020. 213 с. URL: <http://archive-uu.com/storage/files/uulviv-1.pdf> (дата звернення 25.05.2024)
20. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т.1. Україна. Харків: Харківська правозахисна група, «Права людини», 2006. Ч.1. с. 517.
21. Обертас О. Український самвидав 1960-х років: літературна критика та публіцистика: монографія. Київ: Смолоскип, 2010. 298 с.

22. Овсієнко В. Родина Могильних. Могильний Аттіла. Київські контури: збірка. 3 вид., допов. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2023. С. 205.
23. Овсієнко В. Світло людей: монографія. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ: Кліо, 2018. 511 с.
24. Петрова О. Миттєвості приватного життя: автобіографія. Київ: Основи, 2016. 544 с.
25. Сверстюк Є. Блудні сини України: збірка. Київ: Пам'ятки України, 1993. 256 с.
26. Сверстюк Є. Собор у риштованні. Париж: Перша Українська Друкарня у Франції, 1970. 173 с.
27. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Пер. з англ. М. Корчинської. Київ: Основи, 2006. С. 205-241. URL: <http://litopys.org.ua/thompson/tom07.htm> (дата звернення 25.05.2024)
28. Чорновіл В. Лихо з розуму: збірка / Перед. сл. Є. Гринів. Львів: Меморіал, 1991. 344 с.
29. Шевченко О. Статут Українського культурологічного клубу // Київська весна. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2005.
30. Curtis M. Totalitarianism. Transaction Books. 1987. P. 128.
31. Williams R. The politics of nuclear disarmament. NLR, 1980. P. 118.
32. Bellezza Simone Attilio. The Shore of Expectations: A Cultural Study of the Shistdesiatnyky. Edmonton; Toronto, 2019. P. 18.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ:

1. Аудіоінтерв'ю з Мирославом Мариновичем проведене Ларисою Довгою. URL: <https://uculture.com.ua/publications/66> (дата звернення 25.05.2024). Опубліковано у текстовому форматі.
2. Аудіоінтерв'ю з Наталею Яковенко проведене Ларисою Довгою. URL: <https://uculture.com.ua/publications/61> (дата звернення 25.05.2024). Опубліковано у текстовому форматі.
3. Аудіоінтерв'ю з Ярославом Грицаком проведене Ларисою Довгою (неопубліковане).
4. Інтерв'ю авторки з Зоєю Борисюк, 05.04.2023 (неопубліковане).
5. Інтерв'ю авторки з Наталею Яковенко, 03.11.2022 (неопубліковане).
6. Інтерв'ю авторки з Христиною Звіринською-Чабан. 27.11.2023 (неопубліковане).
7. Інтерв'ю з Олександром Фецуком. Київ: журнал «Потоп», 2022. 63 с.
8. Інформаційне повідомлення Голови КГБ при Раді Міністрів УРСР Федорчука в ЦК КПУ. Про організацію груп для проведення колядок, керівників ватаг. Електронний архів визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/27659> (дата звернення 25.05.2024)
9. Спеціальне повідомлення Голови КГБ при Раді Міністрів УРСР Федорчука Першому секретарю ЦК КПУ Шелесту. Про особливості організації та проведення новорічних колядок дисидентами у Києві та Львові. Електронний архів визвольного руху. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/27661> (дата звернення 25.05.2024)